

LBRIS

We know
books

© Editura EIKON

București, Calea Giulești 333, Sector 6,
cod poștal 031310, România

Difuzare / distribuție carte: 021 348 14 74
0733 131 145, 0728 084 802
difuzare@edituraeikon.ro

Redacția: 021 348 14 74
0728 084 802, 0733 131 145
contact@edituraeikon.ro
www.edituraeikon.ro

Editura Eikon este acreditată de
Consiliul Național al Cercetării Științifice
din Învățământul Superior (CNCSIS)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BIRIȘ, IOAN

Limbajul și crampele mintale : de la Bolzano la Quine / Ioan Biriș ;
pref. de Ioan Biriș. - București : Eikon, 2021

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-49-0585-7

1

80

DTP: Mihăiță Stroe

Editor: Valentin Ajder

IOAN BIRIȘ

LIMBAJUL ȘI CRAMPELE MINTALE

(De la Bolzano la Quine)

E I K O N

București, 2021

CUPRINS

Lista figurilor.....	8
Prefață.....	9
PARTEA I^ă	
De la cuvinte... la propoziții	13
CAPITOLUL I	
Antipsihologismul lui Bolzano	15
1.1. <i>Contextul afirmării concepției lui Bolzano</i>	17
1.2. <i>Precizări terminologice</i>	19
1.3. <i>Obiectivismul lui Bolzano</i>	23
1.4. <i>Relația de reprezentare</i>	26
CAPITOLUL II	
Problema (sau provocarea?) lui Brentano	30
2.1. <i>Către o teorie a obiectului</i>	31
2.2. <i>Putem gândi despre obiectele care nu există?</i>	38
CAPITOLUL III	
Gândul în concepția lui Frege.....	42
2.1. <i>Raportul obiectiv – subiectiv la Frege</i>	42
2.2. <i>Enunț, sens și gând. Avem nevoie de trei lumi?</i>	47
2.3. <i>Captarea gândurilor</i>	54
2.4. <i>Paradoxul lui Frege</i>	57

CAPITOLUL I

ANTIPSIHOLOGISMUL LUI BOLZANO

Se știe că există diverse filosofii, adică dispunem de semnificații diferite ale cuvântului „filosofie”. „Uneori – ne amintește J. M. Bochenski – el desemnează expuneri poetice care urmăresc provocarea unui «fior metafizic». Alteori el desemnează o simplă, lucidă analiză logică aplicată limbii¹, aceasta numindu-se, în general, *filosofie analitică*.

După opinia lui Michael Dummett², Bolzano ar putea fi considerat „străbunicul” filosofiei analitice, iar Frege „bunicul” acesteia, în timp ce Russell și Moore sunt mai degrabă niște unchi sau poate frați ai bunicului Frege. Gradele de înrudire sunt modificate puțin în *Prefața* lui Dummett la ediția din limba română a cărții sale, *Originile filosofiei analitice*, unde Bolzano este amintit ca „bunic” și Frege drept „tatăl” tradiției analitice. Cu astfel de aprecieri, M. Dummett a urmărit să impună teza că filosofia analitică nu trebuie judecată doar ca un produs al gândirii anglo-saxone, ci mai curând – cel puțin sub aspectul originilor – o fiică a filosofiei „continentale”, mai precis o fiică a filosofiei

¹ J. M. Bochenski, *Ce este autoritatea?*, traducere din limba germană de Thomas Kleininger, Editura Humanitas, București, 1992, p. 8.

² A se vedea interviul acordat de M. Dummett lui Joachim Schulte, în Michael Dummett, *Originile filosofiei analitice*, traducere în limba română de Ioan Biriș, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2004, pp. 196-197.

de limbă germană din Europa Centrală. Mai ales că între primii profesioniști ai acestei linii de filosofare îi găsim pe membrii Cercului de la Viena și pe Ludwig Wittgenstein.

Acest fenomen se explică în principal prin aceea că, dincolo de „turnura lingvistică” – socotită elementul esențial și definitoriu pentru orientarea analitică –, „turnură” impusă de către Frege, pentru mai mulți filosofi de limbă germană (între care îi avem în vedere în special pe Bolzano și Frege) era comună o concepție fundamentală: „expulzarea gândurilor din minte”³. Aceasta înseamnă că gândurile, respectiv conținuturile actelor de gândire, nu sunt elemente constitutive ale curentului conștiinței, nu sunt conținuturi ale minții, asemenea senzațiilor, imaginilor mentale sau altor produse psihice subiective, ci ele, gândurile, sunt obiective, sunt independente de diferiții subiecți, există în afara minții. Iată problema principală care ne interesează în aceste rânduri: cum s-a ajuns la teza expulzării gândurilor din mintea subiecților, care a fost contextul ideatic și filosofic în care s-a impus această teză și, mai ales, care sunt principalele consecințe ale impunerii acestei teze?

Pentru a înțelege contextul impunerii tezei amintite aici, trebuie subliniate cel puțin următoarele două aspecte. În primul rând, ca o culme a rezultatelor empirismului radical, concepția lui David Hume cu privire la formarea ideilor complexe (precum cele de spațiu, timp, număr sau cauzalitate) s-a constituit în ceea ce va fi numit mai târziu drept „paradigma psihologismului”⁴ (de exemplu, observarea conjuncției constante a două fenomene antrenează în mintea noastră obișnuința de a le asocia, astfel încât, la apariția primului fenomen, mintea noastră va

³ *Ibidem*, p. 34.

⁴ Bruno Leclercq, *Intuition et deduction en mathématiques*, EME Éditions, Bruxelles, 2014, p. 46.

avea tendința să infereze ideea că se va produce neapărat și cel de-al doilea fenomen). Totul se explică atunci prin activitatea subiectivă a minții noastre, adică psihologic. În al doilea rând, concepția lui Kant cu privire la construirea conceptelor prin intuiții și teza că diversele teorii matematice sunt rezultatul construcțiilor în cadrele intuiției pure au atras reacții adverse puternice, îndeosebi din partea unor matematicieni-filosofi, așa cum a fost și cazul lui Bolzano.

Totodată, n-ar trebui să scăpăm din vedere observația lui Russell, după care, „în filosofie a existat încă de pe vremea lui Pitagora o opoziție între cei a căror gândire se inspira în principal din matematică și cei ce erau mai influențați de științele empirice”⁵. Această opoziție este extrem de acută și în zorii filosofiei analitice. În acest sens este cât se poate de semnificativă credința lui Frege⁶ că între filosofie și matematici există o legătură foarte strânsă, deoarece logica – în calitate de parte a filosofiei – este, dintre toate științele, cea mai intim legată de matematici, atât matematicianul cât și logicianul ocupându-se prin excelență de inferențe.

1.1. Contextul afirmării concepției lui Bolzano

După cum se cunoaște, Bernard Bolzano (1781-1848) a fost o personalitate ieșită din comun, un om de o cultură neobișnuită, având preocupări de la teologie și filosofie până la matematici, logică și știință, opera sa fiind una impresionantă. În plan filosofic, așa cum am amintit, el se manifestă de la început împotriva intuiționismului kantian, având convingerea că raționamentele matematice au un caracter pur deductiv și demonstrativ, nu intuiționist.

⁵ Bertrand Russell, *Istoria filosofiei occidentale*, traducere de D. Stoianovici, vol. II, Editura Humanitas, București, 2005, p. 340.

⁶ Gottlob Frege, *Nachgelassene Schriften*, Felix Meiner Verlag, Hambourg, 1969, § 219.

Plecând de la exemplul dat de Kant în legătură cu propoziția $7 + 5 = 12$, Bolzano arată că propozițiile aritmeticii nu au nevoie de intuiția timpului (cum susținea Kant) sub nicio formă. Pentru simplificare, să luăm propoziția $7 + 2 = 9$. Demonstrația acestei propoziții nu întâlnește nicio dificultate dacă ținem seamă de propoziția generală $a + (b + c) = (a + b) + c$, deoarece, în cazul unei sume aritmetice, contează rezultatul, ansamblul, nu ordinea elementelor, deci nu presupune succesiunea în timp și nu are nevoie de intuiția timpului. Fiind admisă propoziția generală⁷ $a + (b + c) = (a + b) + c$, precum și definițiile $1 + 1 = 2$; $7 + 1 = 8$; $8 + 1 = 9$, urmează că: $7 + 2 = 7 + (1 + 1)$ (prin definiție) $= (7 + 1) + 1$ (din propoziția precedentă) $= 8 + 1$ (prin definiție) $= 9$ (prin definiție).

Adică, altfel spus și contrar concepției lui Kant, adevărul propoziției $7 + 2 = 9$ poate fi dedus din semnificațiile lui 7, 2 și 9 și din legea asociativității operației de adunare. Poziția lui Bolzano anunță astfel viitoarele dezbateri⁸ între partizanii matematicilor intuiționiste și constructive și susținătorii matematicilor deductive. Această poziție a lui Bolzano se fundamentează însă pe antipsihologismul său, ceea ce urmează să vedem în continuare.

Deși Bolzano este contemporanul marilor frământări din domeniul matematicii, frământări din care rezultă geometriile neeuclidiene, în ceea ce-l privește, el se așează mai degrabă în prelungirea tradiției raționalismului geometric leibnizian. Cucerit de raționalismul lui Leibniz, Bolzano își propune un proiect amplu de „transformare a științelor conceptuale pure”⁹, având credința că este posibilă reconstrucția totalității matematicilor pe baza unor concepte definite riguros și prin demonstrații complete.

⁷ Vezi și Bruno Leclercq, *op. cit.*, p. 35.

⁸ *Ibidem*, p. 36.

⁹ Jan Sebestik, *Logique et mathématique chez Bernard Bolzano*, Vrin, Paris, 1992, p. 17.

La vremea sa, Leibniz era total nemulțumit de „psihologismul” lui Descartes, socotind că vestitele reguli ale evidenței și indubitabilității, ale clarității și distincției, nu sunt altceva decât precepte psihologice. Apoi, tot Leibniz este acela care ne furnizează exemple de demonstrație pentru propozițiile aritmetice, atrăgând atenția că nu este nevoie să ne întrebăm (precum Descartes) dacă o propoziție este evidentă, nici dacă este clară și distinctă, ci să observăm dacă se supune principiului identității și definițiilor¹⁰. Iată cum raționa și Leibniz. Luăm, de pildă, propoziția $2 + 2 = 4$. Aceasta poate fi demonstrată dacă definim numerele 2, 3 și 4 și dacă aplicăm axioma de substituție a echivalențelor. Avem definițiile: I. $2 = 1 + 1$; II. $3 = 2 + 1$; III. $4 = 3 + 1$. De aici putem aserta: $2 + 2 = 2 + 2$ (principiul identității) $= 2 + (1 + 1)$ (definiția I) $= (2 + 1) + 1 = 3 + 1$ (definiția II) $= 4$ (definiția III).

După cum se poate vedea, obiectivele și strategiile urmărite de către Leibniz și Bolzano sunt concordante. Dacă Leibniz încerca să combată psihologismul lui Descartes, Bolzano va lupta, la rândul său, să înlăture cu orice preț intuiționismul kantian, considerat nociv pentru matematici, în primul rând, dar la fel și pentru logică și pentru filosofie sau știință în general.

1.2. Precizări terminologice

Deși cercetările matematice ale lui Bolzano au fost recunoscute de către marii matematicieni germani ai vremii, așa cum au fost Weierstrass, Hankel, apoi Cantor și Dedekind, opera sa filosofică și logică a fost ignorată mult timp¹¹, probabil și din cauza terminologiei stufoase și cu totul specială, ceea ce face extrem de dificilă

¹⁰ Louis Couturat, *La logique de Leibniz*, Alcan, Paris, 1901, p. 15.

¹¹ Jan Sebestik, *op. cit.*, p. 15.

înțelegerea unor idei esențiale pentru concepția gânditorului praghez.

În tradiția limbajului filosofic și logic german s-a impus cu timpul termenul *Vorstellung* (tradus de obicei prin *reprezentare*), termen care este destul de ambiguu dacă ținem seamă de faptul că el încorporează atât un sens psihologic (reprezentarea ca proces psihic de evocare mintală a unor imagini senzoriale sau forme ale unor obiecte care nu mai sunt prezente), uneori chiar senzorial-perceptiv, cât și un sens mai larg, depărtat de planul psihologic, care vizează nu doar imagini, ci chiar idei (ca în expresia *Ich habe keine Vorstellung davon*, adică „nu am nicio idee cum arată”). Respectiv, același termen poate fi utilizat și pentru aspecte subiective, care țin de experiența subiectului, cât și pentru aspecte mai obiective, cum ar fi ideile.

Termenul *Vorstellung* este unul central și esențial pentru părinții de limbă germană ai filosofiei analitice, atât pentru Bolzano cât și pentru Frege. Lucrarea cea mai importantă a lui Bolzano pentru concepția sa filosofică și logică, *Wissenschaftslehre* (WL) (*Teoria științei*), publicată pentru prima oară în 1837, în patru volume, este fundamentată, practic, pe relația de reprezentare¹². Într-un fel, am putea spune că strategia de eliminare a psihologismului din logică și știință are un sâmbure de genialitate pornindu-se de la *Vorstellung*, deoarece se pleacă de la un termen puternic atașat psihologiei, pentru ca, apoi, prin disoluția

¹² Accesul la această lucrare este și acum destul de dificil, prin intermediul internetului fiind totuși disponibilă forma scanată realizată de către Universitatea din California. Dar, din câte cunoaștem, una dintre cele mai fidele prezentări ale ideilor lui Bolzano în domeniul matematicii și logicii este aceea a lui Jan Sebestik, de care ținem și noi seamă pentru textul de față. Jan Sebestik a avut ocazia să studieze lucrările lui Bolzano la Österreichische Nationalbibliothek din Viena (obținând și microfilme ale manuscriselor), precum și la Muzeul de literatură cehă din Praga.

lui din interior, să se ajungă la înlăturarea dimensiunii psihologice.

Câtă vreme termenul *Vorstellung* desemnează activitatea psihică de reprezentare, utilizarea lui nu presupune complicații nici pentru părinții filosofiei analitice. Dar în momentul în care, în viziunea lui Bolzano, facem apel la *Vorstellung* în calitate de „relație” de reprezentare, înscamnă că ne interesează și obiectul acestei reprezentări, referința sa. Obiectul reprezentării poate exista efectiv, adică el „cade” (cum va spune Frege) sub această reprezentare, este subsumat de aceasta, caz în care Bolzano folosește expresia *gegenständliche Vorstellung* (adică o reprezentare care are obiect). Însă, logic vorbind, termenul *gegenständlich* ridică destule dificultăți pentru traducător¹³. Cel mai corect pare să-l traducem prin „obiectiv”, adică să vorbim de reprezentări obiective. Numai că, procedând astfel, ar însemna să ne îndepărtăm mult de sensul pronunțat psihologic al lui *Vorstellung* din tradiția filosofică germană (unele texte în limba engleză disting în această direcție între *Subjective Idea* și *Objective Idea*, pentru a diferenția între reprezentările subiective și cele obiective). Sub aspect logic, credem că cel mai potrivit este să echivalăm termenul german *gegenständlich* cu acela de „obiectual”, fiind vorba în acest caz de acele reprezentări care au obiect (la fel procedează Jan Sebestik în limba franceză, utilizând echivalentul *objectuel*, dar și E. Casari, care traduce în italiană prin termenul *oggettuale*).

Putem avea însă destule situații când obiectul reprezentării lipsește. În astfel de cazuri, termenul german *gegstandslos Vorstellung* poate fi tradus ca „reprezentare fără obiect” sau „reprezentare vidă”. De exemplu, expresii ca „munte”, „număr natural”, „Aristotel” etc. pot fi tot atâtea reprezentări obiectuale; în schimb, „munte de aur”,

¹³ Jan Sebestik, *op. cit.*, p. 21.

„pătrat rotund” sau „Pegas” etc. se asociază cu tot atâtea reprezentări fără obiect (vide).

O altă dificultate introdusă de către Bolzano este și utilizarea calificativului kantian *an sich* (în sine), deoarece dacă pentru Kant formula *an sich* se aplică lucrurilor, Bolzano nu o va folosi niciodată în legătură cu lucrurile, ci numai cu referire la propoziții și reprezentări. Așadar, vom avea „reprezentări în sine” și „propoziții în sine”. Calificativul „în sine” pentru reprezentări are menirea, în viziunea lui Bolzano, de a atrage atenția că aceste reprezentări sunt „obiective”, adică nu sunt entități psihologice, relative la subiect, ci, cum am spune astăzi, sunt mai degrabă concepte. Aceste „reprezentări în sine” sunt pentru Bolzano independente de activitatea psihică a subiectului de a gândi, de a enunța și chiar de a reprezenta. Ele există extra-mental, așa cum există și „propozițiile în sine”, la modul obiectiv, distincte de enunțuri și judecăți, respectiv entități non-lingvistice, existente în afara spațiului și timpului.

Firește, o astfel de concepție se bazează pe o ontologie dualistă. De o parte avem lumea reală a substanțelor și proprietăților acestora; de altă parte găsim sfera obiectelor logico-matematice, propoziții și numere. Avem doar două specii de lucruri: cele care există și cele care nu există, de exemplu substanțele și adevărurile în sine¹⁴. Altfel spus, există o lume reală a substanțelor și proprietăților (realitate ce se poate exprima prin *Sein*, *Dasein* sau *Wirklichkeit*), pe de o parte, și o altă lume care doar există (*es gibt*), dar nu are realitate, pe de altă parte.

În consecință, statutul obiectelor logice și matematice este unul destul de interesant. El depinde de înțelegerea

¹⁴ „Es gibt nun Dinge von zweierlei Art: Seyende und nicht seyende, z. B. Substanzen und Wahrheiten an sich”, WL, IV, § 483, p. 185 (Bernard Bolzano, *Wissenschaftslehre*, IV, Library of the University of California, sursă internet).

„propoziției în sine” (*Satz an sich*). Spre deosebire de enunțuri (care sunt lingvistice, sunt șiruri de semne) și de judecăți (ca evenimente mentale), care au realitate și sunt subiective, relative la subiect, propozițiile în sine au statut logic, ele sunt obiective dar nu au realitate, fiind în afara spațiului și timpului. Diferența dintre entitățile subiective și cele obiective nu este una de „validitate”¹⁵, ci doar de „realitate”, o propoziție „subiectivă” (care nu este „în sine”) fiind de fapt o „încarnare”, o „realizare” a propoziției „obiective” la nivel de subiect individual.

Rezultă atunci că procesul de cunoaștere înseamnă nu o construcție de scheme, operații și teorii, ci rezidă în captarea, în sesizarea (*Auffassung*) propozițiilor în sine care apar „încarnate” la nivelul subiectului. Iată o ipoteză care se va afla apoi și în atenția lui Frege, precum și a altor reprezentanți ai filosofiei analitice. Tot cu această ipoteză plonjăm în ceea ce poate fi numit obiectivismul filosofului praghez.

1.3. Obiectivismul lui Bolzano

Este știut că Bolzano formulează un proiect pentru o logică nouă (1812) după ce, ocupat fiind mai întâi cu studiul fundamentelor matematicii (conform manuscriselor din perioada 1810-1820), realizează că procesul de clarificare a conceptelor matematice ar trebui să fie precedat de o reformă a logicii¹⁶. Bolzano ajunge apoi la convingerea că noua logică (cu un vast sistem de relații între propoziții, cu o teorie dezvoltată a inferențelor și cu o nouă viziune axiomatică) nu trebuie să mai aibă statut de simplă propedeutică pentru filosofie, ci va antrena o transformare totală a științelor.

¹⁵ Jan Sebestik, *op. cit.*, p.117.

¹⁶ *Ibidem*, p. 115.